

NARCISSEN IN BALKANTUINEN

Inspirerende ontmoetingen in het archief

Jelica Novakovic (1955) doceert Nederlands aan de Filologische faculteit van Belgrado en richtte het eerste Lectoraat Nederlands in voormalig Joegoslavië op. Als kind heeft ze samen met haar ouders en jongere broer een aantal jaren in Den Haag gewoond, wat bepalend is gebleken voor vele keuzen in haar verdere leven. Behalve aan het doceren wijdt ze zich aan vertalingen van Nederlandstalige literatuur (ze is initiatiefnemer van het jaarboek *Erazmo*) en aan het schrijven in het Nederlands. In 2001 heeft ze daarvoor de driejaarlijkse prijs van de Vlaamse PEN gekregen.

De afdruk van mijn ziel zou op verschillende over elkaar genomen foto's lijken: de Laan van Meerdervoort mondt onverwacht in de Marschalk Tito-sstraat, haringetende vissers staan met één voet op de boulevard in Scheveningen en met de andere op de Donau-kade van Zemun, in de zonovergoten tuin van mijn oma in Novi Pazar bloeien verregende Keukenhof-narcissen...

Twee werelden die over elkaar geschoven worden om een grillige cultuurcaledoscoop te creëren. Als kind had ik dromen nodig om de vormen en kleuren van die twee werelden moeiteloos te mengen en uit elkaar te halen, om ongehinderd van de ene wereld in de andere te huppelen. Want ik leed er overdag wel eens onder dat die beelden in werkelijkheid duizende kilometers en soms ook wel eeuwen van elkaar verwijderd waren. Mijn vriendjes en vriendinnetjes, mijn neefjes en nichtjes kon ik namelijk niet door de glazen deur van mijn verbeelding meenemen die alleen voor mij openstond.

Dat boeiende spel dat ik 's nachts met mezelf speelde heeft later andere vormen aangenomen maar bleef in wezen altijd hetzelfde: het naar elkaar toe halen, het verbinden van contrasten. Oorspronkelijk bedacht om mezelf bijeen te houden in mijn culturele gespletenheid, bracht het me als volwassen vrouw ertoe om op zoek te gaan naar lotgenoten. Naar mensen die ik tegen zou kunnen komen in het landschap van mijn bi-cultureel geheugen. Ik was op zoek naar gezelschap, desnoods virtueel, van mensen die me voorafgegaan waren in het verbinden van de Lage Landen en de Balkan.

Dankzij die speurtocht, gemotiveerd door mijn jeugdherinneringen en ondernomen in het kader van mijn dissertatieonderzoek, kwam ik in schatkamers van het collectieve geheugen terecht: in Nederlandse en Vlaamse bibliotheken en archieven. De meeste mensen, en ik hoorde daar vroeger ook wel bij, stellen zich bibliotheek- en archiefonderzoek als een eenzame bezigheid voor. Om niet te zeggen: stoffig en saai. Niets is minder waar, want tussen al die nietszeggende kaften schuilen fonkelende schatten van bewaard gebleven herinneringen en ervaringen.

Het duurde niet lang of ik kwam een van mijn eerste voorgangers tegen: de edele heer Joos van Ghistele, raadsheer onder Karel de Stoute en voorschepen van Gent. Het vergeelde papier met het kronkelige oude lettertype en het zwierige Middelnederlands deden het laatste decennium van de vijftiende eeuw de leeszaal binnenwaaien. Ik

stond ineens oog in oog met een Nederlandsprekende ridder, beschaafd, belezen, nieuwsgierig. Niet alleen denkbeeldig zag ik hem voor me staan maar haast levensecht, in een met pels omzoomde mantel, met zegelring en dikke gouden ketting als teken van zijn waardigheid. Achter hem zag ik de machtige torens van Gent, de ruïen met statige koopmanshuizen, de rijkdommen opgeborgen in magazijnen, de wandtapijten en andere kostbaarheden prijkend in paleizen van wereldlijke en geestelijke vorsten, ik hoorde de engelachtige klanken van de Vlaamse polyfonie. Te midden van die hoogontwikkelde stedelijke cultuur van de late Middeleeuwen was Joos van Ghistele gegrepen door de wens om de wereld te zien, om zijn landslieden deelachtig te maken van het cultuurgood van anderen. Een toerist uit 1481! Ik luister naar de klanken van zijn Oost-Vlaamse tongval en denk hoe die zich een half millennium geleden hebben gemengd met de vele talen die hij op zijn pelgrimstocht tegenkwam:

Eerzame en goetwillighe lezer/ aengesien dat hier voortijts de Duytschen ende nu corts de Fransouysen hebben laten uut gaen in prente zeker voyagen ende beschrijvinghe des lants van beloften/ ende ander landen daer ontrent ouer dzee gelegen. Ende ghemeerckt dat de selue boucken hier te lande zeer ghecelebreert/ verzocht ende ghelezen zijn gheweest/ zoo hebbe ick uut rechter jalousien ende liefden ons lands ghemoueert gheweest eenen vlaemschen Voyagier in tlicht te bringhen... (Van Ghistele, 1572, p. 4)

Als hij 'uut rechter jalousien ende liefden ons lands' zegt, waar denkt hij dan precies aan? Wat houdt 'ons lands' voor hem in? Waarop is zijn saamhorigheidsgevoel gebaseerd? Op de ruimte die hij met anderen deelt? Of op de taal? Op het geloof? En wat zijn de ijkpunten van die liefde? Is het de materiële welvaart? Het aanzien en het zelfbewustzijn die daaruit voortvloeien? Of juist de hoeveelheid bloed en tranen die men vergoten heeft om zich in deze onherbergzame kuststrook te handhaven? Hoe kijkt hij naar het toneel van de wereldpolitiek?

Door het beeld dat hij van anderen waarnam ben ik de antwoorden op deze vragen gedeeltelijk te weten gekomen. Ridder Van Ghistele verschijnt dan nog levensechter voor mijn ogen, nog moderner in zijn manier van denken. Ik zou hem bij de hand willen nemen en ergens met hem in een kroeg gaan zitten praten over de wereld. Over Europa bijvoorbeeld, en over grenzen, over machtsverhoudingen en machtsevenwicht, over globaal en partikularistisch denken.

Met zijn blik op de bergkommen van Bosnië gericht peinst hij over mijn voormalig vaderland met volgende woorden:

...een wonderlic groot lant/ hebbend veel provincie in dezelue alle genoech een sprake userende/ deen de andere wel verstaende... maer is nu al deen van den anderen verscheiden ende besteert meest van particulieren heeren/ twelck groote schade is/ dat zulck een groote sake in hem seluen soo diminueert. (Van Ghistele, 1572, p. 49)

'Ja, Joos. - Ik mag je toch bij je voornaam noemen? Ik ben namelijk in Holland opgegroeid en daar tutoyeren mensen elkaar makkelijk. - Ja, ik vond dat ook *grote schade*... Zoals ik dat van elke vorm van verval vind. Ook jouw land zal in honderd jaar tijd in tweeën gesplitst worden. En eeuwen later zal het, weliswaar in een heel andere vorm, nog onvoorstelbaar voor jouw tijdgenoten, naar elkaar toegroeien in een nieuw gemeenschapsmodel. Die pendelbewegingen van verval naar opbloei en terug zijn universeel en onvermijdelijk, maar waar ik je om benijd, Joos, is dat ze bij jullie met minder verbetering en met meer pragmatisme gepaard zijn gaan. Ze hebben

minder levens gekost en hebben minder vernietiging aangericht! Ik benijd je om jullie stedencultuur die de grondvesten heeft gevormd van een democratisch bewustzijn.’ Joos van Ghistele, raadsheer en stadsbestuurder van een machtige, welvarende stad glimlacht tevreden. Hij zet weer zijn gepluimde hoed op en trekt als zelfverzekerde ontdekkingsreiziger verder zuidwaarts door het historische landschap van mijn twee werelden. Op zijn terugweg zal ook zijn gezichtsveld verruimd zijn door de omvang van zijn reiservaringen.

Nog sta ik hem na te zwaaien als er al anderen in zijn voetstappen volgen. Door de alinea’s heen van handschriften, oude drukken en herdrukken, die na uren lezen voor mijn ogen beginnen te dansen, zie ik ze als een karavaan aan me voorbijtrekken. Er zijn diplomaten bij, zoals Cornelius de Schepper of de befaamde Ogier van Boesbeke, die in de 16. eeuw door de Balkan reizen om in Constantinopel met de sultan te onderhandelen. Een eeuw later volgen vader en zoon Colyer. Mannen van wie de opdrachten vergelijkbaar zijn met die van huidige vredesonderhandelaars. De volgende aantekeningen zijn kenmerkend voor hun verscheurdheid tussen persoonlijke beleving en politieke noodzaak :

Na veertien daghen oponthoud in Constantinopel teneinde mijn krachten te herwinnen, vertrok ik naar Weenen; maar het begin van mijn reis was erg ongelukkig. Juist toen ik Constantinopel verliet ontmoette ik eenige wagens met jongens en meisjes die uit Hongarije kwamen en naar de sklavenmarkt in Constantinopel gebracht werden; dit is de gewoonste soort van Turksche koopwaar, en net zooals ladingen van verschillende soorten goederen die de reiziger ziet als hij Antwerpen verlaat, ontmoetten wij af en toe ongelukkige Christenen van alle rangen en leeftijden en van beide geslachten die naar een vreeselijke slavernij gevoerd werden. De mannen, oude zoowel als jonge werden in troepen voortgedreven ofwel in een lange rij aaneen geketend over de weg gesleurd, zooals bij ons de paarden ter markt gevoerd worden. Het was een pijnlijk gezicht en ik kon nauwelijks mijn tranen terugdringen uit medelijden met het ellendige lot van de Christenbevolking. (Van Boesbeke; Huussen, 1949, p. 89)

Justinus Colyer bedwingt zijn tranen tijdens een pleziervaart over de Bosphorus, als hij de erbarmelijke toestand van de galeisklaven onder ogen krijgt:

... tous Chrêtiens, & la plus part, Rassiens¹, ou Polonois, enchainés par bande. Spectacle fort triste de tous cotés: & d’autant plus digne de pitié, qu’il n’y avoit quasi point d’esperance de trouver aucun moyen de les metre en liberté: puis que le raison vouloit qu’on travaillat plutot pour ceux du pais que pour des autres.² (Colyer, 1672:102)

Hun gevoelens ten spijt laten ze zich in hun doen en laten toch vooral leiden door *la raison* – het verstand. En gezond verstand dwingt ze ertoe om ondanks hun sympathieën voor de christelijke bevolking, de Turken als onontkoombare machtsfactor te erkennen. Ze doen wat in hun macht is: ze handelen en onderhandelen met de machthebbers om dan met het daaraan verdiende geld sommige van diens sklaven vrij te kunnen kopen. Dit politiek pragmatisme, zo kenmerkend voor de

¹ Serviërs

² Vrij vertaald: Allen christenen, en voor het merendeel Serviërs of Polen, geketend. Een zeer droevig schouwspel van alle kanten. Temeer daar er geen enkele hoop was dat er een weg gevonden werd om ze in vrijheid te stellen. Want het verstand wilde dat men liever voor de mensen van het land dan voor anderen werkte.

Nederlandse politieke geschiedenis, zou ik hartstochtelijk graag willen verzoenen met de fatalistische zelfdestructie van de Servische.

Behalve van politiek engagement houdt Van Boesbeke gelukkig ook van wijn, “dezen trooster in de ellende...” zoals hij hem noemt, die voor een ontspannen stemming en het nodige relativiseringsvermogen zorgt. Op het hooi van de stal waarin hij overnacht neem ik plaats tegenover hem en we praten uren over de oorsprong van cultuurverschillen en de verzoenbaarheid ervan. Als ongewoon erudiete persoon (dit in tegenstelling tot de meeste onderhandelaars van vandaag), vrij van eigendunk en vooroordelen, is hij een fantastische gesprekspartner van wie ik ongaarne afscheid neem om zijn latere opvolgers te kunnen verwelkomen.

Mijn aandacht wordt vooral aangetrokken door de verschijning van Joris Croock, de pasbenoemde Nederlandse ambassadeur aan het Turkse hof. Enigszins met ongemak reik ik hem de hand, wetend dat hij zijn eindbestemming nooit zal halen. Op weg naar Constantinopel is hij namelijk in Dubrovnik om het leven gekomen tijdens de verwoestende aardbeving van 6 april 1667. In hem bewonder ik de pioniersgeest van zo vele Nederlanders, gekend en ongekend, die hun leven hebben gelaten bij het verleggen en overbruggen van grenzen.

Kunt u zich die laatste reis van Croock voorstellen? Vergezeld door zijn jonge vrouw die onderweg ook nog moest bevallen van hun eerste kindje? Het was zeker geen luxe cruise die ze ondernamen en ook geen rustige post die hij tegemoet ging. Toch trokken ze er onverschrokken op uit, zoals zo velen die aan onbekende wallen voet hebben gezet om nooit meer terug te keren.

Een van Croocks indrukwekkende lotgenoten was o.a. Barent Barentszoon, de bekende zeevaarder en cartograaf, die voordat hij aan de fatale reis naar Nowa Zembla begon, diezelfde kust in kaart had gebracht die voor de jonge ambassadeur Croock noodlottig is geworden.

Die fascinatie door het onbekende, dat gemak in het aanvaarden van uitdagingen en veranderingen, het is een trek die ik zo graag zou willen mengen met het statische, het verknochte van het Servische traditionalisme. Op een of andere manier blijf ik de waan koesteren dat er een middenweg mogelijk is die de voordelen van beide houdingen verenigt. Alsof voordelen zouden kunnen bestaan zonder hun spiegelbeeld – de nadelen.

Wanneer waren de cultuurverschillen eigenlijk het grootst, vroeg ik me af op mijn uitkijkpost? Wanneer leed men er het meest onder? Volgens ooggetuigen gaapte er in de 18. eeuw een uiterst diepe kloof tussen het Europa van de Verlichting en de foedale machtsverhoudingen in het Turkse rijk. Met een verscholen lachje kijk ik naar drie heren die ik uit de verte zie aankomen. Het zijn de heren Conrad Schutz, Joan Raye van Breukelerwaert en Willem Dedel. Hun pruiken, hun verfijnde manieren getuigen van de welvaart die ze genieten en die ze voor vanzelfsprekend houden. Geen wonder dat ze in Belgrado van de jaren 1756 en 1765 vervuld raken door een mengeling van fascinatie en afschuw:

Wij waren verbaasd toen wij het mooie hotel, dat wij zouden bewonen, zagen; het leek meer op een paardenstal dan op een behoorlijk huis, het was wel het meest vervloekte onderdak dat men zien kon; lelijke slaapkamers, muren vol smerigheid, ronde deuren die niet gesloten konden worden, overal getraliede vensters, de vloer voor de helft van hout en

van steen, had overal gaten van de ratten. (Raye van Breukelerwaert; Flinkenflögel, 1987, p. 43)

Deze ervaringen schrikken hen echter niet af, ze houden hen niet tegen om plezier te beleven aan hun reis. O, wat weten ze te genieten zodra zich de gelegenheid voordoet: van kaas en wijn, van damesgezelschap en jachtpartijen, van pracht en praal. Niet dat genot niet universeel zou zijn en dus ook eigen aan mijn landslieden. Maar wat mij altijd gefascineerd heeft in de Lage Landen is de vorm die men eraan heeft weten te geven. De esthetisering van het alledaagse, of het nu om het cultiveren van omgangsvormen of om het verfraaien van zelfs de meest banale gebruiksvoorwerpen gaat. Ik denk aan hoffelijkheid en tafelmanieren, aan architectuur en interieurs, aan industrieel design en kunstmatig landschap. Deze hang naar vorm en formalisme getuigen ervan hoe vroeg de verburgerlijking van de Nederlandse samenleving is begonnen. Een achterstand die wij pas twee eeuwen later zijn begonnen in te halen.

Tot diep in de negentiende eeuw waren het toch voornamelijk vertegenwoordigers van de elite die getuigenis hebben afgelegd van hun ervaringen: diplomaten, gezanten, onderhandelaars. Mensen dus, die het gedachtengoed van het establishment uitdroegen en de belangen ervan representeerden. Het romantisme en de opkomst van het individu brengen daar verandering in. Een boeiend en woelig tijdperk met opstandige, vaak tragische figuren die gedreven worden door ethische idealen. In tegenstelling tot de voorafgegane Eeuw van het Verstand blijkt dit de Eeuw van het Hart te zijn.

Eindelijk ontwaar ik in de verte een dame. Ondanks haar romantische, met strikjes en lintjes versierde jurk heeft ze een ferme blik en een norske houding. Het is Jeanne Merkus, de dochter van de vroeg overleden gouverneur van Oost-Indië. Gezien de fabelachtige rijkdom van haar vader had ze een verwend kind kunnen zijn, een goede trouwpartij of een *femme du monde*, maar zij koos voor idealisme, opstandigheid en zelfopoffering. Hoe het komt dat juist die karaktertrekken bij haar tot zulke bloei zijn gekomen zullen we nooit met zekerheid weten, maar haar oom, die pastoor was, moet daarbij een grote rol gespeeld hebben. Althans, ik zie het ethisch engagement als een belangrijke culturele erfenis van de Nederlandse spiritualiteit.

Jeanne heeft geen tijd voor een babbel. Zo loopt gejaagd heen en weer, broedend over de vele plannen die ze smeedt. In haar ethische en religieuze ijver verlangt ze naar daden tegen onderdrukkers en ongelovigen. Schouder aan schouder strijdt ze met Parijse communarden tegen de overheid en later met Bosnische Serviërs tegen de Turken en Oostenrijkers in wier gevangenschap ze uiteindelijk belandt. Jeannes opstandigheid krijgt een tragische dimensie omdat zij aan de vulgariteit van de geschiedenis ten onder gaat. Opstandelingen van het eerste uur moeten altijd het toneel ruimen voor politici. Indien ze daarbij sneuvelen, maken ze kans om als helden (of schurken) het collectieve geheugen in te gaan. Meestal echter raken ze bij vriend en vijand in de vergetelheid. Dat is ook met Jeanne Merkus gebeurd, die haar hele vermogen aan de Opstand van Herzegowina heeft gewijd. Een opstand die mislukt is omdat de tijd daar nog niet rijp voor was.

Was haar engagement dan zinloos, vraag ik me af. Misschien, als je het met het maatstaf van nut en direkt resultaat meet. Maar als je het breder bekijkt, dan heeft deze opmerkelijke vrouw met haar bewogen leven aangetoond dat passie de onontbeerlijke tegenhanger is van pragmatisme.

Verstand en passie zijn houdingen die in onze beschaving vaak als onverenigbare tegenpolen gezien worden maar volgens mij horen ze juist voortdurend met elkaar te communiceren. Misschien dat ik me daarom aangetrokken voel door kunst en wetenschap, want daarin geeft de combinatie van passie en verstand de meest geslaagde resultaten.

In de stoet die aan mij voorbijtrekt bevinden zich ook kunstenaars en wetenschappers. Al vanaf de zestiende eeuw, toen Pieter Coecke van Aalst, de schoonvader van Pieter Brueghel de Oude, door de Balkan trok om in Constantinopel nieuwe ideeën op te doen voor zijn tapijntwerpen. De tekeningen die hij tijdens zijn reis heeft gemaakt behoren tot de vroegste kiekjes van mijn vaderland.

De observerende blik van Hendrik Wolfgang van der Meij (1842-1914), een van de eerste Nederlandse slavisten, heeft op een andere manier neerslag gevonden: in een uiterst interessante vergelijkende karakterstudie. Zijn culturele verscheurdheid en zijn gepassioneerde behoefte aan een harmonische verknoping van uitersten ontroeren mij diep omdat ze zo herkenbaar voor me zijn.

Als ik deze passages van je lees, Hendrik, dan zie ik dat ook jij in je poging om te begrijpen en te verzoenen geleden moet hebben. En toch heb je dat streven niet kunnen laten, zelfs toen het helemaal mis leek te gaan. Als het een troost voor je is, ook ik heb me zo gevoeld in het voorjaar van 1999, tijdens een van de vele 'botsingen' van de twintigste eeuw die jij probeerde te doorgronden omdat je ze zag aankomen.

De Slaven, door het ridderlijke Europa aan den 'onuitsprekelijken' Turk prijs gegeven, werpen hun ketenen af en slaan zich als een vasten muur heen om de groote conservatieve phalanx: het vereenigd Duitschland en zijn vooruitgeschoven post Oostenrijk. Voorhands zijn in deze muur nog vele open vakken en de vaste deelen zelve zijn weinig soliede. Naar het schijnt zal echter het machtige tweegevecht tusschen het Slavische en Germaansche ras in de toekomst plaats hebben. De bevrijding van de Serviërs moet daaraan voorafgaan. (...)

Slaven en Germanen wijken in zoovele opzichten van elkaar af, dat, mocht al een vijandelijke botsing vermeden kunnen worden, er toch van een vereenzelviging der beide rassen in de eerste eeuwen geen sprake kan zijn. Bij de Slaven drijft het communisme en bij de Germanen het individualisme boven. De Slaven zijn – volgens den Czecher Palacky – vreedzaam als de oude Grieken, maar de Germanen, enkel beheerscht door een politiek van inlijving en geweld, oorlogszuchtig als de oude Romeinen. De Slaven beminnen de vrijheid, de Germanen verdragen geduldig de grootste tirannie. Bij de Slaven domineert het gevoel voor de gemeente, bij de Germanen voor den staat. (...)

Voor de hooge waarde der vrijheid klopt het hart van den Duitscher nog altijd flauw, ja flauwer dan ooit. Om die redenen heeft de Europeesche jonggelingschap, voor zoover zij idealen bezit, die idealen naar het Oosten verplaatst; daar leeft een jeugd vol vuur en kracht, die hoofd en hart beide vol heeft... (Van der Meij, 1885, p.32-34)

Boeiend en weer hoogst actueel, deze theorie dat conflicten voortkomen uit cultuurverschillen. Persoonlijk heeft het me ook altijd geïnteresseerd of het verschil in economisch stelsel en welvaart voortkomt uit het verschil in godsdienst en cultuur. Is globalisatie een poging om de negatieve aspecten van die verschillen te neutraliseren of gaat het daarom dat een bepaald cultuurmodel de overhand krijgt?

Op de achtergrond van mijn virtueel gesprek met Van der Meij hoor ik de gedreven muziek van romantici die zo prachtig de sfeer van hun *Zeitgeist* hebben weten weer te

geven. De harten waren toen inderdaad vol, de hoofden ook, maar vaak met ideeën die vandaag de dag als oorsprong van het hedendaagse nationalisme worden gezien. Uit de doos van Pandora waren samen met het nationale gevoel helaas ook de onverdraagzaamheid en de haat ontsnapt. Deze explosieve mengeling had alle mogelijke sferen doordrenkt, de muziek net zo goed als de wetenschap. Van der Meij was zich in zijn drang naar harmonie daar goed van bewust en dat stemde hem pessimistisch. De vijandelijke botsing die hij voorvoelde brak enkele decennia later met de Eerste Balkanoorlog los. Daarop volgde de Tweede Balkanoorlog, en meteen daarna de Eerste Wereldoorlog...

Oorlog is een tijd waarin het ethisch engagement van individuen het indrukwekkendst naar voren treedt. Daarvan getuigt een hele groep van in het wit geklede mensen die ik zie aankomen: artsen, chirurgen, verpleegsters. Aan zijn joviale houding herken ik Dr. Koppeschaar, oud-officier van gezondheid en leider van de Montenegrijnse ambulance tijdens de Balkanoorlogen. Ook hij denkt over dezelfde vragen na die mij bezig houden:

Ik ben er dan ook vast van overtuigd, dat het nog alleen de minder goede leiding is, die maakt, dat dit volk niet de oeconomische welvaart bezit, die het naar zijn geaardheid en naar de gesteldheid van het land moest bezitten. Want, al zijn de bergen er kaal, de dalen zijn er ontzaglijk vruchtbaar en de vlakten hebben een dikke kleilaag. Er is geen enkel reden, waarom het land niet tot dezelfde welvaart zou kunnen geraken als Zwitserland en als Tirol b.v. en zeker veel interessanter. Eén van de herstelden met een schot door de borst gaf blijk van zoo'n natuurlijke handigheid bij het verbinden, dat ik hem voorstelde om verder in onze ambulance werkzaam te blijven. Dit nam hij aan en hij was voor ons een uitstekende hulp en hij hechtte zich zóó verbaasd aan ons, dat ik de grootste moeite had, hem ervan te overtuigen, dat het niet in zijn belang zou zijn om met ons mee te gaan naar Holland. Groote tranen kwamen in zijn oogen, toen ons vertrek daar was en hij kon alleen zijn leed daardoor verzetten, dat hij zijn geweer weder opnam en naar zijn bataillon terugkeerde. En hoe naïef deze jonge man nog was blijkt wel daaruit, dat hij meende, dat er een verbond moest gesloten worden tussen Servië en Montenegro en Holland. (Koppeschaar, 1914, p. 35)

Misschien is dat inderdaad naïef, zeker in politieke zin. Maar ben ik daar zelf niet mee bezig? Met het verbinden?

Ja, maar op een heel ander vlak. Ik wil dat we van elkaar leren. Ik wil dat mijn landslieden verrijkt worden door het gedachtengoed van mensen zoals dr. Van Tienhoven. Samen met een groep verpleegsters en verplegers uit Nederland heeft deze chirurg honderden levens gered in de hel van de Eerste Wereldoorlog. Als ik zijn dagboek lees krijg ik enorm respect voor een man die geen ontbering schuwde, die zelfs zijn eigen gezondheid op het spel zette om anderen te helpen.

Hetzelfde geldt ook voor de zusters Westerhof, De Groote, Van der Made. Broeder Henken heeft zijn engagement zelfs met het leven betaald: hij overleed aan de gevolgen van de vlektyphus die hij in Valjevo had opgedaan.

Prachtige mensen zijn het die ik nazwaai. Zij hebben mijn landgenoten anno 1914 verrijkt door hun menselijkheid, maar ook door de vele dingen die ze van hen konden leren, zoals nieuwe chirurgische ingrepen, modernere hygiënische maatregelen, betere organisatie.

In Van Tienhovens dagboek lees ik ook dat hij eveneens verrijkt naar Nederland is teruggekeerd. En dan krijg ik tranen in mijn ogen, zoals die naïeve Montenegrijnse

jongen, want er is uiteindelijk toch weer een verbond tot stand gekomen: een verbond van elkaar verrijkende geesten.

De over elkaar genomen foto's in mijn ziel geven door het besef dat dit soort verbond mogelijk is een steeds harmonischere afdruk. Waarom zou mijn vaderland uiteindelijk niet uit landschappen en steden bestaan waar de Schelde en de Donau samenvloeien, waar de Laan van Meerdervoort moeiteloos in de Marschalk Tito-sstraat (inmiddels al twee keer van naam veranderd) overgaat en waar je haring kunt eten terwijl je aan twee stranden staat? De verregende Keukenhof-narcissen uit de tuin van mijn grootmoeder leg ik neer aan de voeten van alle Nederlanders en Vlamingen, genoemd en ongenoemd, die daarbij een inspiratie voor me zijn geweest.

Bibliografie

- Boesbeke, Ogier van.: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum*. Antwerpen 1581.
- Coljer/Colyer, Justinus.: *Daghregister van 't gene is gherencontreert op de reyse van Constantinoplen tot Adrianoplen*. 's-Gravenhage 1668.
- _____. *Journal de monsieur Colier*. Z. pl. 1672.
- Dedel, Willem D.: *Kort dagverhael van mijn rijze uijt Den Haag nae Constantinoplen welke ik gebonnen heb in het einde van het jaer 1764*. 1765. (UB Amsterdam: coll.hss. III * F 36.) (handschrift).
- Flinkenflögel, W. N.: *Entre perruques et turbans. De reis van een Amsterdamse edelman naar de Levant, 1764-1769*. Amsterdam 1987.
- Huussen, A. H. *Het leven van Ogier Ghislain de Busbecq*. Leiden 1949.
- Koppeschaar, H.: *Een en ander over Montenegro en Servië*. Amsterdam 1914.
- Meij, Hendrik Wolfgang van der: 'Het Servische epos', in: *Nederland* 1885, p. 25-34.
- Merens, Meinard: 'Een en ander over Servië', in: *Boon's Geillustreerd Magazijn*, 1900, p. 546-568.
- Novaković-Lopušina, Jelica: *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*. Belgrado 1999.
- Raye van Breukelerwaert, Joan: *Voyage en Allemagne et en Turquie. 1764-1766* (KB Den Haag: 133 M 59.) (handschrift).
- Reitsma, S. A.: 'Jeanne Merkus, een Hollandsch-Servische Jeanne d'Arc', in: *Haagsch Maandblad* XV (1938) 3, p. 279-288.
- Schutz, Conrad-Godard Nicolas: *Journal du Voyage de Conrad-Godard Nicolas Schutz de Maastricht à Constantinople l'an 1756*. 1756. (ARA I coll. Aanw. 1972 V.) (handschrift).
- Tienhoven, Arius van: *De gruwelen van den oorlog in Servië*. Rotterdam 1915.